

זמן ההמתנה בין בשר וחלב בהלכה ובמנהג

שלמה גרינבוים

הלכות בשר וחלב הן מההלכות המצויות ביותר בחיי היומיום של היהודי. אחד הנושאים המעניינים ביותר בתוך התחום הרחב של ההלכות הללו, הוא שאלת הזמן הנהוג להמתין בין אכילת מאכלי בשר לאכילת מאכלי חלב.¹ שאלה זו מהווה גם חלק בולט בשיח הדתי.

קיימים שלושה מנהגים עיקריים לגבי זמן ההמתנה בין בשר וחלב:

- אשכנזים יוצאי הולנד: שעה אחת;
- אשכנזים יוצאי גרמניה וכן יוצאי הארצות שהושפעו ממנהג זה, כגון יהודי סקנדינביה ואנגליה: שלוש שעות;
- ספרדים, עדות המזרח ואשכנזים יוצאי מזרח אירופה: שש שעות.

במאמר זה אבקש תחילה להבהיר את ההיבטים ההלכתיים של הנושא, ולהסביר את המגוון הרחב של הדעות המופיע בין הראשונים. לאחר מכן אתייחס למנהגים השונים הנוהגים בימינו, תוך הדגשת-מה של המנהג להמתין שלוש שעות.² לבסוף אנסה לברר אם יש פגם כלשהו במי שדבק במסורת אבותיו וממתין פחות משש שעות בין בשר וחלב.

ברצוני להקדיש מאמר זה לאבי מורי, אברהם בן משה גרינבוים ז"ל, בהתקרב יום פטירתו השלישי, ו' בתשרי.³

1 לגבי אכילת בשר לאחר אכילת מאכלי חלב, ברוב המקרים אין צורך להמתין כלל, אלא די בניקוי הפה והידיים. מאמר זה עוסק רק באכילת מאכלי חלב אחרי בשר.

2 זהו המנהג שלי, ולכן מטבע הדברים מעניין אותי, מה גם שהוא היחיד מבין שלושת המנהגים המוזכרים לעיל שאינו מחזר ב'שולחן ערוך'.

3 כמו כן ברצוני להודות לחברים ממשפרת ציון ולחברי מניין הורים בקרית משה שבירושלים שהשתתפו בשיעורים שלימדתי בנושא זה, לאחי ער"ד חייא גרינבוים וכן למיכאל אביחי מ-NDS, שעברו על המאמר והעירו הערות מועילות.

בשלושה פסוקים בתורה מופיע הביטוי "לא תבשל גדי בחלב אמו":

רֵאשִׁית בְּכוֹרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ.
(שמות כג, יט)

רֵאשִׁית בְּכוֹרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ.
(שם לד, כו)

לֹא תֹאכְלוּ כֹל נְבִלָה לִגְר אֲשֶׁר בְּשִׁעְרֶיהָ תִתְנַנֵּה וְנֹאכְלָהּ אוֹ מְכַר לְנֹכְרֵי כִּי עִם קְדוּשׁ אֶתָּה לָהּ אֱלֹהֶיךָ
לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ.
(דברים יד, כא)

לפי הפשט, האיסור חל על בישול של גדי בחלב אמו, אלא שחז"ל ייחסו לתורה איסור רחב יותר בכמה מובנים:

1. לא נאסר רק גדי שבושל בחלב אמו, אלא כל בהמה טהורה שבושלה בחלב של בהמה טהורה כלשהי.⁴

2. מכיוון שהאיסור מוזכר שלוש פעמים בתורה, נאסר לא רק הבישול אלא גם אכילה והנאה מבשר וחלב שבושלו יחדיו:

דְּבִי ר' יִשְׁמַעֵאל תֵּנָא: "לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ" ג' פְּעָמִים – אֶחָד לְאִיסוֹר אֲכִילָה, וְאֶחָד לְאִיסוֹר הִנָּאה, וְאֶחָד לְאִיסוֹר בִּישוּל.
(חולין קטו ע"ב)

שאלה מעניינת היא מה דינו של האוכל בשר בחלב שלא בושל יחד אתו. התשובה היא שאין הוא עובר על איסור התורה. הדבר בא לידי ביטוי ב'ספר החינוך':

שֶׁלֹא לֵאכּוֹל בֶּשֶׂר וְחֵלֶב שֶׁנִּבְשְׁלוּ בִיחָד שֶׁנֶּאֱמַר "לֹא תִבְשֵׁל גְּדֵי בַחֲלָב אִמּוֹ" [...] וּמִכֹּל מְקוֹם אֵין לְיֻקֵּין עֲלֵיו אֵלֶּא דֶרֶךְ בִּישוּל, כִּלְשׁוֹן שֶׁהוּצִיא הַכְּתוּב אִיסוּרוֹ.
(ספר החינוך, מצוות לא תעשה קיג, פרשת כי תשא, שלא לאכול בשר בחלב)

מכאן שמן התורה לא נאסר לאכול בשר וחלב ביחד, אלא אם כן התבשלו יחד, **ובוודאי שלפי התורה אין צורך להמתין בין אכילת בשר לאכילת מאכלי חלב.**⁵

4 משנה, חולין פ"ח מ"ד.

5 קיימים בהלכה דיונים רבים גם לגבי בשר עוף ובשר חיה, אך במאמר זה אעסוק רק בבשר בהמה, הן כדי לפשט את הדיון, והן מכיוון שבימינו רוב היהודים נוהגים להמתין מספר שעות זהה לאחר אכילת בשר עוף או בשר חיה אחרת, למספר השעות שהם ממתנים לאחר אכילת בשר בהמה.

ב. איסור בשר בחלב מדרבנן

בפרק הקודם ראינו שמדאורייתא אין איסור לאכול בשר בחלב, אם לא נתבשלו יחד. מניין שהדבר נאסר מדרבנן? לעניות דעתי מקור הדבר במשנה הבאה:

כל הבשר אסור לבשל בחלב, חוץ מבשר דגים וחגבים. ואסור להעלותו עם הגבינה על השולחן, חוץ מבשר דגים וחגבים.
(משנה, חולין פ"ח מ"א)

אם אסור להעלות בשר עם חלב על השולחן, על אחת כמה וכמה שאסור לאוכלם יחד.

ג. מה צריך להתרחש לאחר אכילת מאכלי בשר כדי לאפשר אכילתם של מאכלי חלב? – שיטות הראשונים

המקור התלמודי העיקרי לדינים אלה הוא דבריהם של רב חסדא ומר עוקבא, המובאים בפרק השמיני של מסכת חולין:

גופא: אמר רב חסדא: אכל בשר – אסור לאכול גבינה; גבינה – מותר לאכול בשר.

אמר ליה [=לר] רב אחא בר יוסף לרב חסדא: בשר שבין השינים מהו? קרי עליה [=נקרא עליו] (במדבר י"א): "הבשר עודנו בין שיניהם" [דהיינו, הבשר שנשאר בין השיניים לאחר האכילה עדיין נקרא 'בשר'].

אמר מר עוקבא: אנא להא מילתא חלא בר חמרא לגבי אבא, דאלו אבא כי הוה אכיל בישרא האידנא, לא הוה אכיל גבינה עד למחר עד השתא, ואילו אנא בהא סעודתא הוא דלא אכילנא, לסעודתא אחרייתא אכילנא. [=אני לגבי עניין זה חומץ בן יין ביחס לאבא, (כלומר, מעשיי פחות משובחים מאלה של אבא), שהרי אבא כאשר היה אוכל בשר, לא היה אוכל גבינה עד למחר באותה שעה, ואילו אני באותה סעודה אינני אוכל (גבינה, אך) בסעודה אחרת אני אוכל (גבינה)].

(חולין קה ע"א)

לפי דברי רב חסדא, אסור למי שאכל בשר לאכול מיד גבינה ומאכלי חלב. ניתנים לכך שני נימוקים:

1. הבשר שנשאר בין השיניים נחשב עדיין כבשר – כפי שמצוין בגמרא. על כן האוכל מיד מאכלי חלב, ייחשב כאילו אכל בשר וחלב יחד. זהו הנימוק שמביא הרמב"ם.⁶

2. רש"י מביא את הנימוק הבא:

משום דבשר מוציא שומן, והוא נדבק בפה ומאריך בטעמו.

(רש"י לחולין קה ע"א, ד"ה "אסור לאכול גבינה")

אין תמימות דעים בין הפוסקים שלאחר תקופת הגמרא לגבי התנאים הנדרשים כדי שיתגר לאכול מאכלי חלב.

1. הדעה המקלה: רבנו תם ובעל 'הלכות גדולות'

לפי אחת הדעות, המופיעה ב'הלכות גדולות', בדברי רבנו תם וכן אצל אחרים, אין צורך להמתין זמן מסוים, אלא די לקנח את הפה ולנקות את הידיים:

ורבינו תם מפרש וכן הלכות גדולות: דאכל בשר אסור לאכול גבינה – היינו בלא נטילה וקינוח, אבל בנטילה וקינוח שרי [=מותר]. אכל גבינה – מותר לאכול בשר אף בלא נטילה וקינוח, ומר עוקבא דלא אכיל עד סעודה אחרית [=שלא היה אוכל עד סעודה אחרת] – היינו בלא נטילה וקינוח, אי נמי [=אפשרות אחרת]: מחמיר על עצמו היה.
(תוספות לחולין קד ע"ב ד"ה עוף)

רבנו תם מפרש את דברי רב חסדא כך: אם אדם אכל בשר, אסור לו לאכול גבינה בלי ליטול את ידיו ולקנח את פיו. אולם אם אכל גבינה קודם, מותר לו לאכול בשר מיד, אפילו בלא נטילת ידיו וקינוח פיו. את דברי מר עוקבא – שאינם נאמרים בסגנון של קביעת הלכה, אלא כסיפור שהוא מספר על עצמו – הוא מפרש באחת משתי דרכים:

- א. בעדותו העצמית של מר עוקבא שהיה ממתין לסעודה אחרת כדי לאכול גבינה, הוא התכוון למקרה שבו לא נטל ידיים ולא קינח את הפה אחרי אכילת הבשר.
- ב. מר עוקבא החמיר על עצמו – אמנם החמיר פחות מאביו, אך עדיין החמיר מעבר לדרישת ההלכה, כפי שהבינו אותה רבנו תם והשותפים לדעתו.

אפשרות אחרת לפרש את דברי מר עוקבא לגבי ההמתנה באכילת גבינה עד הסעודה הבאה, מובאת בדברי התוספות במקום אחר באותו פרק:

לאו בסעודתא [=לאו דווקא בסעודה] שרגלין לעשות אחת שחרית ואחת ערבית, אלא אפילו לאלתר [=מיד] אם סילק השולחן ובירך מותר, דלא פלוג רבנן [דהיינו, רבנן אינם מבחינים בין שני המקרים – המתנה כשיעור שבין סעודת הבוקר לסעודת הערב, או נקיטת פעולות מיידיות לסיום הסעודה הקודמת ולפתיחה בסעודה חדשה. גם כשהסעודה השנייה סמוכה לראשונה, היא תיחשב כנפרדת, אם רק נעשו המעשים המציינים את סיום הסעודה הראשונה].
(תוספות לחולין קה ע"א ד"ה לסעודתא)

לפי דעה זו, אפשר לקיים את דברי מר עוקבא אם נעשו הפעולות המציינות את סיום הסעודה הבשרית, קודם שהתחילו בסעודה החלבית, דהיינו, בירכו ברכת המזון או ברכה אחרונה, והחליפו את השולחן או את המפה. במקרה כזה אין צורך להשתהות, וניתן לאכול מיד לאחר פעולות הסיום מאכלי חלב, שהרי נחשבת אכילה זו כסעודה אחרת.

2. הדעה המחמירה: רבנו חננאל, הרא"ש, הרי"ף והרמב"ם

קבוצה אחרת של פוסקים – רבנו חננאל, הרא"ש, הרי"ף, הרמב"ם ועוד – מפרשת את דברי רב חסדא ומר עוקבא בניגוד לדעתם של רבנו תם ובעל 'הלכות גדולות'. לפי הבנתם של פוסקים אלה, יש להמתין פרק זמן כלשהו בין מאכלי בשר למאכלי חלב.

הראשון מבין הפוסקים הללו הקובע גם **כמה** זמן יש להמתין, היה הרמב"ם:

מי שאכל בשר בתחילה, בין בשר בהמה בין בשר עוף, לא יאכל אחריו חלב, עד שיהיה ביניהן כדי שיעור סעודה אחרת, והוא כמו שש שעות, מפני הבשר של בין השיניים, שאינו סר בקינוח.

(משנה תורה, הלכות מאכלות אסורות פ"ט הכ"ח)

הרמב"ם פוסק שיש להמתין כשש שעות בין אכילת בשר לבין אכילת מאכלי חלב. זמן זה נקבע כנראה בעקבות דברי מר עוקבא, שהמתין לסעודה אחרת, ולפי מנהגי האכילה בתקופת התלמוד – אכילתן של שתי סעודות ביום בלבד, סעודת הבוקר וסעודת הערב – שההפרש ביניהן היה כשש שעות.

ד. דעת ה'שולחן ערוך' והרמ"א

ב'שולחן ערוך' מנוסחת ההלכה כך:

אכל בשר, אפילו של חיה ועוף, לא יאכל גבינה אחריו, עד שישהה שש שעות [...]

הגה [=הגהת הרמ"א]: [...] ויש אומרים דאין צריכין להמתין שש שעות, רק מיד, אם סילק וברך ברכת המזון מותר על ידי קינוח והדחה (תוספות ומרדכי פרק כ"ה והגהות אשרי"י [!]) והג"ה מיימוני פרק ט דמאכלות אסורות וראב"י⁷, והמנהג הפשוט במדינות אלו להמתין אחר אכילת הבשר שעה אחת, ואוכלין אחר כך גבינה. מיהו [=ואולם] צריכים לברך גם כן ברכת המזון אחר הבשר (ע"פ הארוך והגהות ש"ד), דאז הוי כסעודה אחרת, דמותר לאכול לדברי המקילין, אבל בלא ברכת המזון לא מהני [=לא מועילה] המתנת שעה, ואין חילוק אם המתין השעה קודם ברכת המזון או אחר כך (דעת עצמו, ממהרא"י⁸ ולאפוקי [כלומר, בניגוד לדעת הספר] 'איסור והיתר') [...] ויש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה וכן נכון לעשות.

(יורה דעה סי' פט סע' א)⁹

מחבר ה'שולחן ערוך' פוסק כאן כשיטת הרמב"ם, אך את הקביעה "כמו שש שעות" הוא מחליף באמירה החד משמעית: "שש שעות". מדברי הרמ"א עולה שהוא מאמץ את שיטת רבנו תם, שאין צורך להמתין כלל בין אכילת בשר וחלב, ודי בקינוח הפה ונטילת הידיים. הרמ"א מחייב ברכת המזון או ברכה אחרונה

7 הגהות אשרי הוא חיבור הלכתי המצורף כפירוש לפסקי הרא"ש, הגהות מיימוניות מאת המהר"ם (ר' מאיר) מרוטנבורג מביא את פסקי האשכנזים על ספר משנה תורה של הרמב"ם, והראב"ה הוא ר' אליעזר בן יואל הלוי, שנולד במחצית הראשונה של המאה ה-12 וחיבר את הספר אבי העזרי.

8 מהרא"י הוא ר' ישראל איסרלין, מחבר הספר תרומת הדשן.

9 תחילת המובאה היא מדברי ר' יוסף קארו, מחבר 'שולחן ערוך', ואילו הקטע המופיע לאחר המלה 'הגה' הוא דברי הרמ"א, המעיר על ההלכה האשכנזית, כאשר היא שונה ממה שפוסק ר' יוסף קארו.

אחרי הסעודה הבשרית, כדי שהסעודה החלבית תיחשב סעודה נפרדת, כפי שראינו בתוספות לעיל.¹⁰ ואולם הרמ"א מציין גם את "המנהג הפשוט במדינות אלו" (דהיינו, במדינות שבהן גרים אשכנזים) של המתנת שעה אחת; כמובן, במנהג זה יש משום חמרה ביחס לשיטת רבנו תם, שאינה מחייבת המתנה כלל. לבסוף מציין הוא את המנהג של ה"מדקדקים", להמתין שש שעות, וממליץ: "וכן נכון לעשות".

למנהג להמתין שעה אחת מצא הגר"א סימוכין בספר הזוהר:

תא הזי, בשעתא דישראל לא אתכשרו עובדיהו, מה כתיב? "עמי נוגשיו מעולל ונשים משלו בו". "משלו בו" דייקא, והא אוקימנא מלי ברזא דספרא דשלמה מלכא. והכי אשכחן ביה. תו אשכחאן, דכל מאן דאכיל האי מיכלא דאתחבר כחדא. בשעתא חדא, או בסעודתא חדא.

(זוהר ח"ב קכה ע"א-ע"ב)¹¹

פירוש הסולם מתרגם ומבאר את דברי הזוהר הללו:

בוא וראה, בשעה שמעשיהם של ישראל אינם טובים, מה כתוב? "עמי נוגשיו מעולל ונשים משלו בו". "משלו בו" הוא בדיק, וכך העמדנו הדברים בסוד הספר של שלמה המלך, וכך מצאנו בו. עוד מצאנו שם, שכל מי שאוכל מאכל שהוא של בשר ושל חלב בשעה אחת, או בסעודה אחת, שהם מתחברים יחד. והוא כמו שאוכל בשר בחלב ביחד.

(הזוהר על חמישה חומשי תורה עם פירוש הסולם, משפטים תקסו)

לפי הזוהר, מי שאוכל בשר וחלב תוך שעה אחת – דהיינו שאיננו ממתין שעה ביניהם – כאילו אכל אותם יחד, כאחד.

בפני חוקרי מנהגי אשכנז ניצב אתגר מעניין – לעקוב אחר המעבר מהמצב שתיאר הרמ"א לפני כ-450 שנה, עד מנהגיהם של הדורות האחרונים. כיצד אירע שהיום רק יהודי הולנד עדיין שומרים על מה שכינה הרמ"א: "המנהג הפשוט במדינות אלו", ואילו יתר האשכנזים אימצו להם מנהגים מחמירים יותר, כפי שפורט לעיל.¹²

ה. מקור המנהג של המתנת שלוש שעות

בגיליון הראשון של השנתון 'ירושנתו' של המכון למורשת אשכנז מופיע מאמר מאת הרב י"ב הופנר, הסוקר את מקורות מנהגם של יהודי גרמניה להמתין שלוש שעות בין בשר וחלב.¹³ הרב הופנר מתייחס לשני מקורות עיקריים, הקשורים זה בזה – הראשון של ה'פרי חדש', והשני של ה'מזמור לדוד':

10 ראו בקטע השני שהובא מן התוספות (חולין קה ע"א, ד"ה לסעודתא).

11 דברי הזוהר מוזכרים בביאור הגר"א לשולחן ערוך, יורה דעה סי' פט ס' א.

12 אפשר לשער שיהודי מזרח אירופה הושפעו מקביעתו של הרמ"א עצמו. שחי בפולין, שהמנהג של המתנת שש שעות הוא ה"נכון ביותר" וכעבור זמן מה עברו מהמתנת שעה להמתנת שש שעות. יהודי הולנד נצמדו למנהג האשכנזי המקורי – הנזכר גם אצל פוסקים אשכנזים עוד לפני תקופתו של הרמ"א. כמו המרדכי חולין סי' תרפז והמהר"ל הלכות בשר בחלב (ראו הרב אשר וייס, "המתנה בין בשר וחלב", שיעור מורנו הרב שליט"א, פרשת וירא התשע"א, מכון מנחת אשר, ירושלים, עמ' ג). לעומת זאת, יהודי גרמניה הממתינים שלוש שעות הושפעו כנראה מפסקו של ה'פרי חדש' ראו בהמשך.

13 ראו את המקור השני בפרק ח. בסוף המאמר.

[יש להמתין שש שעות בין בשר לחלב...] ומיהו [=ואולם] לאו דווקא שש שעות, כגון בחורף, שהימים קצרים, כל שאכל בשר בשחר מותר לאכול גבינה בסעודת הצהרים, וכן אם אכל בשר בחצי היום מותר לאכול גבינה בערבית, אע"ג דליכא [=אע"פ שאין] בין אכילה לאכילה אלא כמו ד' שעות בקירוב וזה דבר מוסכם לכולי עלמא [=על הכול], דהא לשון הגמרא הוי בהא סעודתא הוא דלא אכילנא, לסעודתא אחרינא אכילנא [=בסעודה זו אינני אוכל, בסעודה אחרת אני אוכל], משמע דמסעודה לסעודה שפיר דמי [=שמסעודה לסעודה תקין הוא] ולא קמפליג [=ואין מחלק] בין ימים קצרים לימים ארוכים, אלא משמע כדכתיב [=כפי שכתוב].

[פרי חדש, יורה דעה סי' פט ס"ק ו']¹⁴

כתב הפרי חדש ז"ל: "אע"ג דליכא [אף על פי שאין] בין אכילה [לאכילה] אלא כמו ד' שעות בקירוב", עיין שם. נכתב בצדו [=אני מעיר על כך]: מזה נמשך מנהג בכמה מקומות שאין ממתנינים אחר הבשר אלא ג' שעות בקירוב אפילו בקיץ, הואיל ואם היה בחורף אז היה כבר זמן סעודה אחריתי [=אחרת], ואיכא למימר דלא פלוג רבנן [=ויש לומר שחכמים אינם מבחינים בין שני המקרים] וכיון דהתם באותו זמן שרי, ה"ג שרי, דמוכח מדשרי בחורף דבהמשך זמן זה, תו אין מושך טעם, [כיוון ששם, כלומר בחורף, מותר לאכול מאכלי חלב אחרי פרק זמן כזה, גם כאן, כלומר בקיץ, מותר, שכן העובדה שהדבר מותר בחורף מוכיחה שהטעם אינו נמשך בפה יותר מאשר זמן זה] ויש להם קצת על מה לסמוך".

[מזמור לדוד, ליוורנו תקע"ה, הלכות בשר בחלב סי' פט, דף סא ע"א]¹⁵

החייב להמתין שש שעות בין בשר וחלב מתייחס, לפי דברים אלו, ל'שעות זמניות', כלומר לשעות המחושבות כחלק יחסי של היממה, ולכן אורכן שונה בחורף ובקיץ: בחורף הן קצרות יותר מאשר בקיץ. ה'פרי חדש' אומר שקביעת המתנה של שש שעות מבוססת על ההפרש בין הארוחות בקיץ (והוא מדבר על שלוש ארוחות ביום, כפי שנוהגים בימינו), ואילו בחורף, כאשר בפועל הסעודות קרובות יותר זו לזו, וביניהן כארבע שעות בלבד, ניתן בהחלט להמתין ארבע שעות, שכן ההמתנה צריכה להתייחס להפרש הזמן הסטנדרטי בין שתי ארוחות צמודות, כפי שמשמע מדברי מר עוקבא.

ה'מזמור לדוד' הוא כנראה המקור המוקדם ביותר המזכיר במפורש את המנהג להמתין שלוש שעות. הוא נועץ את מקור המנהג בדברי ה'פרי חדש', ומנמקו בכך שאם בחורף די בהמתנה של שלוש או ארבע שעות, הרי שהנימוק שכתב רש"י, שהבשר "מוציא שומן... ומאריך בטעמו", אינו מתרחש לאחר פרק זמן כזה, ולכן מותר גם בקיץ להמתין זמן קצר יותר. מסוף המובאה ניכר שאין הוא שלם עם המנהג הזה, ובכל זאת הוא מציין: "יש להם קצת על מה לסמוך".

מדברים אלה עולה שבניגוד למנהג של המתנת שעה אחת, המנהג להמתין שלוש שעות אינו מסתמך על השיטה המקלה של רבנו תם ושותפיו לדעה, (שיטה שאינה מצריכה המתנה כלל); הוא אף מתאים לשיטה המחמירה יותר, של הרמב"ם ושותפיו, הדורשים המתנה של כשש שעות.

14 הרב חזקיה די סילוה (1656-1695), שנוולד באיטליה, עלה לארץ ישראל בסביבות גיל 20, התיישב בירושלים, והתמנה בה לראש ישיבה. בין השנים 1688-1692 שהה באירופה, שם סיים לכתוב את הספר 'פרי חדש' על השולחן ערוך.

15 הרב דוד פארדו (1719-1792) נולד באיטליה וכיהן כרבה הראשי של סראייבו במשך כחשע שנים. עלה בזקנתו לירושלים, ובה נפטר. ספרו 'מזמור לדוד' נכתב לפני כ-250 שנה.

1. האם מי שמנהגו להקל, ובפרט אם הוא בן תורה, צריך להחמיר ולהמתין שש שעות?

המהרש"ל כותב:

דין כל שיש בו ריח תורה, אם אכל בשר, לא שנא [=בלא להבחין בין] בהמה או חיה או עוף, לא יאכל אחריו גבינה, עד שישהה כשיעור שמזמן סעודת הבקר עד הערב, דהיינו שש שעות.
(ר' שלמה לוריא ים של שלמה, חולין פ"ח סי' ט)

פוסקי הלכה אחדים בני זמננו מצטטים פסק זה של ה"ים של שלמה" ופוסקים שבאו בעקבותיו,¹⁶ וקובעים כי ראוי שאף מי שמשפחתו נוהגת להמתין שעה או שלוש שעות, יקבל על עצמו להחמיר ולהמתין שש שעות, ובמיוחד אם הוא בן תורה.¹⁷ אולם קיימות גם דעות שונות, אף בקרב רבנים הנחשבים כגדולי הפוסקים בדורנו.

כך מסופר בספר 'רשימי מנהג אשכנז' על הרב אלעזר מנחם שך:

אחד מתלמידי [של הרב אלעזר מנחם שך] שאלו בדבר משך המתנה בין בשר לחלב; מקטנותו הורגל להמתין ג' שעות כמנהג אבותיו שבאשכנז, ועתה חפץ הוא לקבל על עצמו המתנה של ו' שעות. הראוי לו לשנות אם לא? השיבו הגרא"מ שך: "אל לך להחמיר יתר על המקובל לך מאביך; אין לך לשנות ממנהג אבותיך כלל וכלל!"

(ב"ש המבורגר, **רשימי מנהג אשכנז** א, בני ברק תשנ"ה, ע' 18 הערה 8)¹⁸

הרב י"ב הופנר מציין ש"גדולי הדור" חלוקים בעניין זה:

...אבל בן אשכנז [=גרמניה] הרוצה לקבל על עצמו מעיקר הדין [דהיינו לא כחומרא אישית] להמתין שש שעות בין אכילת בשר לאכילת חלב, מצאנו בזה דעות חלוקות בגדולי הדור, שכפי השמועה, שמעתי בשם מרנן הגרא"מ [=הגאון הרב אלעזר מנחם] שך, והגרש"ז [=הגאון הרב שלמה זלמן] אויערבאך זצ"ל, שאין לבני אשכנז לשנות ממנהג אבותיהם ולהתחיל להחמיר בזה. והגרש"ז אף הגיב בתמיהה על עצם השאלה ואמר: "הרי לזה יש מסורת בעם ישראל!" לעומת זאת שמעתי בשם מרנן הגר"מ [=הגאון הרב משה] פיינשטיין זצ"ל והגרי"ש [=הגאון הרב יוסף שלום] אלישיב שליט"א, שיש להחמיר בזה. (כנראה שסמכו על הש"ך להחמיר בזה).

(מנהג אשכנז בהמתנה בין בשר לחלב)¹⁹

16 למשל הש"ך (שפתי כהן) והס"ז (טורי זהב).

17 דוגמא לכך: יצחק יעקב פוקס, **הכשרות**, פרק י סע' ל, עמ' רעג. ראוי לציין גם שניים מהפוסקים האשכנזים הגדולים של המאות ה-18 וה-19, 'חכמת אדם' ו'ערוך השולחן', המציינים רק את מנהג ההמתנה של שש שעות, וכותבים בפשטות שכך יש לנהוג. ראו במקור מס' 1 שיובא להלן בפרק ז. ייתכן שפוסקים אלה לא הכירו את המנהגים של המתנת שעה או שלוש שעות.

18 הרב ישראל לוטניק, רב בית הכנסת שלי במבשרת ציון, אמר בשיעור פרקי אבות שנתן בבית הכנסת בניסן תשע"א, שהמתין שש שעות, אף על פי שאבותיו נהגו להמתין שעה או שלוש שעות, הרי הוא כמזלזל בדורות הקודמים.

19 ראו מקור מס' 2 בפרק ח בסוף המאמר. לגבי דעתו של הרב שלמה זלמן אוירבך, ראו גם בהערה 57, מקור מס' 1 בפרק ח, התומכת בדברי הרב הופנר. לעומת זאת, אצל פוקס, **הכשרות**, מובאים בהערה עה בשמו של הרב אוירבך הדברים הבאים: "בן תורה היודע שיכול לשמור עצמו ולא יבוא לידי מכשול אף שהוא מיוצאי גרמניה או צרפת, ראוי לו שיטנה מנהג משלש שעות לשש".

הרב יובל שרלו, המקובל כפוסק על רבים בציבור הציוני-דתי, והנוהג להשיב על שאלות באינטרנט, נשאל שאלה בעניין זה וענה כדלקמן:
השאלה:

המתנת 3 שעות בין בשר לחלב.

משפחתי שומרת 3 שעות. בדקתי מעט את נושא זמן ההמתנה בין בשר לחלב, ומצאתי שאין כמעט מקורות הפוסקים לשמור 3 שעות, למעט רבינו ירוחם שאומר שזוהי דעת רש"י, אך יש כאלו שאומרים שזהו שיבוש בדברי רבינו ירוחם.²⁰ האם יש מקורות נוספים או טעמים למנהג זה?
בתודה, נדב.

התשובה מאת הרב יובל שרלו:

שלום וברכה.

יש מקור אחד בלבד, והוא חזק יותר מכל שתיקת המקורות – זהו מנהג יהודי גרמניה ועוד קבוצות במערב אירופה.
כל טוב.

(אתר האינטרנט 'מורשת', מדור הכשרות, בשר וחלב, כ"ו באב התשס"ג)²¹

וכעת לסיפור אישי שסיפר אבא ז"ל בנושא זה: אבא נולד בגרמניה, ומשפחתו, ששהתה בארץ זו במשך דורות רבים, נהגה כמובן להמתין שלוש שעות בין בשר וחלב. אמא תבל"א נולדה בארה"ב להורים יוצאי מזרח אירופה, שנהגו להמתין שש שעות. כאשר עמדו להתחתן, שאל אבא את הרב ישעיה וולגמוט זצ"ל, ידיד המשפחה עוד מגרמניה, שהיה ידוע כמקפיד על קלה כחמורה, שמא בהזדמנות זו, כאשר הוא עומד להתחתן, ראוי לו לאמץ את המנהג של משפחת אשתו ולקבוע שהמשפחה החדשה תמתין שש שעות. הרב וולגמוט השיב לו שבשום פנים ואופן לא יעשה כן, שכן המנהג של יהודי גרמניה ראוי ונכון, ושעליו להמשיך לדבוק בו. וכך היה. כמקובל עברה אמא למנהג של בעלה הטרי, ומאז היא ממתנה שלוש שעות בין בשר וחלב.

לסיום פרק זה נעיין בדעתו של רבנו תם, כפי שהוא מצוטט בשנתון 'ירושתנו' 3, בדבר שורש המחלוקת בין הפוסקים הראשונים, אם צריך להמתין המתנה כלשהי בין בשר וחלב.

לאחר שהביא חבל גאונים וראשונים הסבורים שאין צריך להמתין כלל בין בשר לחלב ודי בקינוח והדחה, כותב רבינו תם: "ואע"פ דרבינו חננאל פליג אהאי פיסקא [=חולק על פסק זה (שדי בקינוח והדחה, וסובר שנדרשת המתנת זמן)] לא דסמכא, דהא דאורי [לא להסתמכות על דבריו אמר דבריו אלא כהוראת שעה בלבד. הטעם שהורה כן הוא משום] שאינן בני דאורייתא, ובקעה מצא וגדר בה גדר, וכמו שפסקי נראה מתוך ההלכה ור' יהודאי גאון [שספר 'הלכות גדולות' מיוחס אליו] פירשה והיא דסמכה".

(א' אומן, "שיעור המתנה בין בשר לחלב – לבני תורה או לעמי הארץ?", ירושתנו 3, תשס"ט, עמ' שפ)²²

20 במקור הראשון שאותו אזכר בפרק ח מביא הרב פייגלין שתי הוכחות לכך שהאזכור של ג' שעות בספר 'איסור והיתר', המיוחס לרבנו ירוחם, הוא טעות דפוס. לפי הערך 'ירוחם בן משולם' בוויקיפדיה, לא רבנו ירוחם כתב את הספר הזה אלא ר' יצחק מדורא, שנולד במחצית הראשונה של המאה ה-13, ואם כך, הרי שההוכחה הראשונה שמביא הרב פייגלין, שעיקרה סתירה בין אזכור זה לבין דבריו של רבנו ירוחם ב'ספר תולדות אדם וחווה' בטלה. אם אין מדובר בטעות דפוס בספר 'איסור והיתר', האזכור הראשון של המנהג להמתין שלוש שעות קדם מאות שנים לזמנו של 'ממור לדוד' שהוזכר לעיל.

21 גם הרב שלמה אבינו הלך בדרך זו, וכתב בהערה 58 במקור מס' 1 שיובא להלן בפרק ח: "אדם ששמר שלוש שעות, שקיבל על עצמו לחכות שש שעות בחושבו שכן הלכה, קבלה בטעות הוא ורשאי לחדול ממנהג זה גם בלי התרת נדרים".

22 אומן מצטט את רבנו תם מספר הישר חלק החידושים, ס"י תעב. חלק מההערות בסוגריים המרובעים מופיעים כבר במקור בשנתון 'ירושתנו'.

לדעת רבנו תם, כפי שהיא מוסברת במאמר זה, "ההלכה המוסמכת" מורה שאין צורך להמתין כלל בין בשר וחלב, והסיבה היחידה לפסיקתם של חלק מהראשונים, שלפיה יש להמתין, היא החשש שמא עמי הארצות יאכלו חלב אחרי בשר בלי להקפיד על קינוח והדחה. דהיינו, הפסיקה הדורשת המתנה של מספר שעות, אינה אלא גדר וסייג. מבחינה מסוימת דעה זו היא מעין תשליל לדעתו של הים של שלמה, שכן ממנה עולה שדווקא תלמידי חכמים הם היכולים להקל בעניין המתנה – ובעצם אינם חייבים להמתין כלל – כיוון שהם ידעו להיזהר בקינוח והדחה בין בשר וחלב.

ז. סיכום

בפגישותיי עם אנשים שונים במשך השנים ראיתי שרבים מהם, שהיו צריכים להמתין שש שעות בין אכילת בשר לאכילת מאכלי חלב, לפי מנהגי אבותיהם, התקשו בכך מאוד. חלקם מצאו תכסיסים שונים כדי לקצר את הזמן. יש הנוהגים להסתפק בחמש שעות ומשהו, דהיינו לאכול את מאכלי החלב בשעה השישית,²³ ויש שהחליטו, כנראה על דעת עצמם או שמא אבותיהם הם שהחליטו כך, להמתין שלוש שעות, אף על פי שאין להם שום קשר משפחתי ליהדות גרמניה או ליהדות מרכז ומערב אירופה. על כל פנים אני מסיק מכך, כי בוודאי ובוודאי מי שמחזיק במנהג אבות הקובע שדי להמתין שעה או שלוש שעות בין בשר וחלב, יכול וצריך להמשיך לנהוג כך, ולא להחמיר, שכן למנהגים אלה יש לגיטימציה הלכתית וודאית, והם מקובלים לפחות אצל חלק מפוסקי ימינו.

מעניין לבחון את דינו של גר שנתגייר, או יהודי שאינו יודע מהו מנהג משפחתו או מאין היא הגיעה. האם יהודי כזה חייב להמתין שש שעות בין בשר וחלב? האם אין מקום לסמוך לפחות על מנהגם של יוצאי גרמניה, ולתת לו 'הנחה' של כמה שעות? אני מניח עניין זה לפתחם של הרבנים, בתקווה שישקלו זאת בחיוב. ושמא ניתן לאפשר גם ליהודים שמנהג אבותיהם דורש מהם להמתין שש שעות, וקשה להם הדבר מאוד, לעבור באמצעות התרת נדרים למנהג של המתנת שלוש שעות או שעה, בפרט אם הם ממוצא אשכנזי, שכן אז יכולים הם אולי להסתמך על הפסיקה המקלה של הרמ"א והראשונים, כגון רבנו תם ובעל 'הלכות גדולות', כפי שראינו בפרקים הקודמים.

23 אפשר לשער שתהליך דומה גרם למעבר מארבע שעות, כפי שנוכח בדברי הפרי חדש, לשלוש שעות, כפי שמציין המזמור לדוד; במקור המתינו אולי שלוש שעות ומשהו מתוך השעה הרביעית, ולבסוף הסתפקו בשלוש שעות עגולות.

1. הרב י' פייגלין, "המתנה בין בשר לחלב – מאמר שהתפרסם באינטרנט בקישורית הבאה:
http://www.tora.co.il/shiurim/isur/wait_milk.doc
2. על המנהג להמתין שלוש שעות ראו מאמרו של הרב י"ב הופנר, "מנהג אשכנז בהמתנה בין בשר לחלב", **ירושתנו** א, תשס"ז, עמ' קכ-קכט, וכן הערות בנושא שפרסמו אנשים שונים בגיליונות השנתון שיצאו בשנים שלאחר מכן.

שלמה גרינבוים נולד בארה"ב בשנת 1952, עלה לארץ עם הוריו בתקופת התיכון. בוגר התיכון הדתי 'מעלה' בירושלים. שירת בצה"ל בשרות סדיר ביחידת תחזוקה בסיני, כולל במלחמת יום הכיפורים. בעל תואר ראשון במתמטיקה ופיסיקה ותואר שני במתמטיקה, שניהם מהאוניברסיטה העברית בירושלים. עובד ב-NDS מאז 1996, כעת בתפקיד Senior Staff Engineer ו-Group Leader ב-CH Line. נשוי לאסתר לבית שלם, אב ל-5 ילדים וסב ל-11 נכדים.
sgreenbaum@nds.com